

IN HET LAATSTE DER DAGEN

**Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de
moderne tijd (1790 – 1880)**

Inhoud

Inleiding	9
<i>De eindtijdverwachting rond 1800</i>	9
<i>Stand van het onderzoek: een beknopt overzicht</i>	11
<i>Een cultuurhistorische invalshoek</i>	14
<i>Probleemstelling, bronnen, opzet</i>	17
1. Bijbel en wereldbeeld	21
1.1 De wereld van het heilige boek	21
1.1.1 <i>Een weerbarstig wereldbeeld</i>	21
1.1.2 <i>Bijbelopvatting in de achttiende eeuw</i>	27
1.2 Het bijbelse heilsperspectief	30
1.2.1 <i>Profetische hermeneutiek</i>	30
1.2.2 <i>Heilsperspectieven in de achttiende eeuw</i>	35
1.3 Sleutelprofetieën: de eindtijdverwachting rond 1800	40
1.3.1 <i>Tijdprofetieën</i>	40
1.3.2 <i>Tekenen des tijds</i>	43
1.3.3 <i>De daad bij het Woord.</i>	49
2. Tijdsbeleving en toekomstverwachting in de Late Republiek	53
2.1 De Nederlandse Verlichting	53
2.1.1 <i>Gematigde Verlichting?</i>	53
2.1.2 <i>Een vrijzinnig offensief</i>	60
2.2 Hollandse heilsperspectieven	67
2.2.1 <i>Tijdsbegrip en geschiedopvatting</i>	67
2.2.2 <i>Toekomstverwachting</i>	71
2.3 De conjunctuur van het alarmisme	76
2.3.1 <i>De kwestie-Jungius</i>	77
2.3.2 <i>De Nijkerkse Opwekking</i>	83
2.3.3 <i>Aardbevingen en kometen</i>	88
2.3.4 <i>De blik op het Oosten</i>	91
2.3.5 <i>De ondergangspaniek van 1774</i>	94

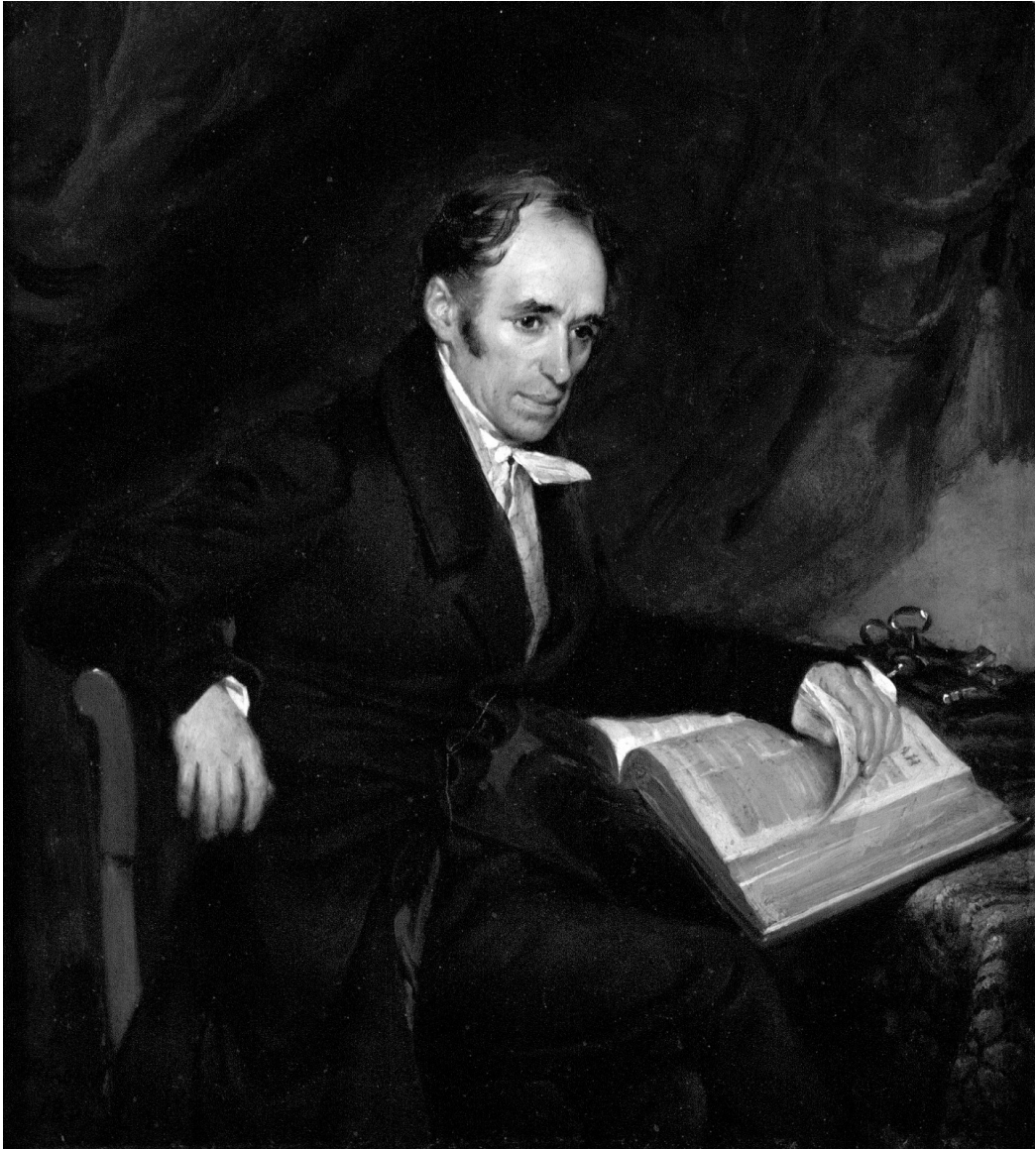
2.3.6	<i>Lekenonderzoekers</i>	96
2.3.7	<i>Laat-piëtisten en lavaterianen</i>	99
2.3.8	<i>De eschatologische signatuur van de Late Republiek</i>	102
3.	Aan de vooravond: groeiend alarmisme (1780-1795)	107
3.1	<i>Een esoterisch réveil</i>	107
3.1.1	<i>Theosofen en occultisten</i>	107
3.1.2	<i>Swedenborgianen in Den Haag</i>	120
3.2.	<i>Opwekking en alarmisme</i>	135
3.2.1	<i>Verdedigers van de christelijke godsdienst</i>	135
3.2.2	<i>Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812) als apologetisch alarmist</i>	139
4.	Rond de revolutie: politiek en heilsverwachting (1780-1800)	149
4.1	<i>De droom der patriotten</i>	149
4.1.1	<i>'In America is de Heilzon opgedaegd'.</i>	150
4.1.2	<i>Postrevolutionair patriots millennialisme</i>	162
4.2	<i>Oranje en Neerlands Israël</i>	186
4.2.1	<i>Neerlands Israël belegerd</i>	186
4.2.2	<i>Bilderdijk en de 'Goud-Eeuw' van Oranje</i>	192
5.	'Troonen waggelen en volken beeven': de Franse Revolutie (1789-1815)	209
5.1	<i>Uitgevers, eindtijdpublicisten en publieke opinie</i>	209
5.1.1	<i>Alarmisme in de media</i>	209
5.1.2	<i>Een maakbare toekomst?</i>	218
5.2	<i>Evangelisch alarmisme</i>	220
5.2.1	<i>Het Deutsche Christentumsgesellschaft</i>	220
5.2.2	<i>De Utrechtse kring rond de hoogleraren Tydeman en Bonnet</i>	221
5.2.3	<i>De zendingsbeweging</i>	225
5.2.4	<i>Oranjepredikanten</i>	229
5.3	<i>Opmars der chiliasten</i>	234
5.3.1	<i>Over de grens</i>	234
5.3.2	<i>'Salonfähig' chiliasme</i>	240
5.3.3	<i>Eindtijdtheologie: Albert Goedkoop en J.J. le Roy</i>	246
5.3.4	<i>Een vastgelopen verlichtingsoffensief</i>	252

5.4	<i>Onder de Franse Antichrist</i>	258
5.4.1	<i>'En die koning zal doen naar zijn welgevallen'</i>	258
5.4.2	<i>Bilderdijk en Napoleon</i>	263
5.4.3	<i>Het Profetisch Woord als wapen</i>	271
6.	Na de revolutie: nieuwlichters, doemdenkers en profeten (1815-1830)	276
6.1	<i>De geest des tijds</i>	276
6.1.1	<i>Een religieus réveil</i>	276
6.1.2	<i>Tijdsbeleving en toekomstverwachting in het Biedermeier</i>	279
6.2	<i>Publicisten en eindtijdalamisten</i>	281
6.2.1	<i>De verkondiging van een nieuwe tijd</i>	281
6.2.2	<i>De openbaring van dominee Deussen</i>	290
6.2.3	<i>Hendrik Hentzepeter, de wachter in het Mauritshuis</i>	296
6.2.4	<i>Hendrik Nüse en de zegepraal van het katholicisme</i>	302
6.2.5	<i>Dwaallichten en obscuranten</i>	309
6.3	<i>Opwekkingskringen</i>	312
6.3.1	<i>Swedenborgianen</i>	312
6.3.2	<i>Bilderdijk en het vroege Réveil</i>	314
6.4	<i>'...daar treden moderne Profeten en Profetessen tevoorschijn'</i>	335
6.4.1	<i>Johannes Casparus Khek, de Haagse boetgezant</i>	335
6.4.2	<i>Jan Masereeuw, de profeet van Opperdoes</i>	341
6.4.3	<i>Claas Siegers, de Grondlegger van de Gelukstaat</i>	345
6.5	<i>Een profetische beweging: de Broeders en Zusters van het Nieuwe Licht</i>	359
6.5.1	<i>In den beginne: Stoffel Muller en Dirk Valk</i>	360
6.5.2	<i>De Broedergemeente en de scheppianen</i>	367
6.5.3	<i>Het Nieuwe Jeruzalem te Waddinxveen</i>	372
6.5.4	<i>Bloeitijd in Puttershoek en Mijdrecht</i>	385
7.	Alarmistisch hoogtij - de revoluties van 1830 en 1848	391
7.1	<i>Barsten in het bijbelse wereldbeeld</i>	391
7.1.1	<i>Een lonkende toekomst</i>	391
7.1.2	<i>Voorzichtige kritiek, groeiende twijfel</i>	393
7.2	<i>Crisisbesef en eindtijdpublishistiek</i>	397
7.2.1	<i>Alarmisme in tijden van oorlog en cholera</i>	397

7.2.2	<i>De nadagen van Hendrik Hentzepeter</i>	400
7.2.3	<i>Eindtijdtheologie: J.J. le Roy, J.L. Overdorp en P.J. Laan</i>	405
7.2.4	<i>Anonieme publicisten: oude en nieuwe begrippen</i>	412
7.3	<i>De eindtijdverwachting van het late Réveil</i>	420
7.3.1	<i>In de ban van Edward Irving</i>	420
7.3.2	<i>Groen van Prinsterer en het Amsterdamse chiliasme</i>	427
7.3.3	<i>De zendingsdrang van Da Costa en Capadose</i>	431
7.3.4	<i>Réveilpublicistiek</i>	439
7.4	<i>De eschatologie van de Afscheiding</i>	442
7.4.1	<i>Afval, godsoordelen en ondergangspaniek</i>	442
7.4.2	<i>De Zwarte Tijd in Bunschoten-Spakenburg</i>	447
7.4.3	<i>Het chiliasme van dominee Scholte</i>	448
7.4.4	<i>Afscheiding en emigratie</i>	451
7.5	<i>Oude en nieuwe profeten</i>	454
7.5.1	<i>Saint-simonisten in Den Haag en Rotterdam</i>	454
7.5.2	<i>De hemelvaart van Jan Masereeuw</i>	460
7.5.3	<i>Enoch van Ammers, het Wijf des Lams</i>	463
7.5.4	<i>Siegers van de Würde en Neerlands Edendal</i>	471
7.5.5	<i>De Friese ondergangsprofeet PieterJakobs de Blaauw</i>	479
7.6	<i>Een Messias onder de Nieuwlichters</i>	485
7.6.1	<i>Oplaaierend alarmisme rond 1830</i>	485
7.6.2	<i>Abraham Bosch, de 'Messias in den Burgt Sion'</i>	497
7.6.3	<i>De teloorgang van de Broedergemeente</i>	505
8.	<i>Op weg naar het einde (1850-1880) I</i>	515
8.1	<i>Moderne tijden</i>	515
8.1.1	<i>De vergruizing van het bijbelse wereldbeeld</i>	516
8.1.2	<i>De toekomst breekt open</i>	524
8.2.	<i>De Antichrist en het Babel van ongeloof en modernisme</i>	532
8.2.1	<i>Aprilbeweging en Antichristverwachting</i>	532
8.2.2	<i>De Christelijke Vrienden en het Duizendjarige Rijk</i>	543
8.2.3	<i>Eindtijd-evangelisatie</i>	563
8.2.4	<i>Christelijke uitgevers en eindtijdpublicistiek</i>	578

9. Op weg naar het einde (1850-1880) II	589
9.1 Nieuwe chiliastische groeperingen	589
9.1.1 <i>Crisisbesef en buitenkerkelijkheid</i>	589
9.1.2 <i>Baptisten</i>	593
9.1.3 <i>De Vergadering der Gelovigen</i>	594
9.1.4 <i>De Vrije Evangelische Gemeente</i>	599
9.1.5 <i>De Heiligen der Laatste Dagen</i>	602
9.1.6 <i>De Hersteld Apostolische Zendingkerk</i>	607
9.1.7 <i>De Katholieke Apostolische Gemeente</i>	611
9.2 ‘Het is de laatste ure’	620
9.2.1 <i>Eindtijdcommentatoren: Isaïc Esser en A.M.C. van Asch van Wijck</i>	620
9.2.2 <i>Alarmistisch slotoffensief: actie en reactie</i>	627
9.2.3 <i>Aanzwellend alarmisme bij Afscheiding en Réveil</i>	636
9.2.4 <i>Ondergangspaniek in Zeeland en Enkhuizen</i>	642
9.3 De Wederdopers van Breda en Wellington	646
9.3.1 <i>Wouter Anthonie Groenewoud</i>	646
9.3.2 <i>Het Nieuwe Jeruzalem in Zuid-Afrika</i>	648
9.3.3 <i>Aanhang en verloop van de beweging</i>	655
9.4 De dag die niet kwam – en daarna	657
9.4.1 <i>Illusies en desillusies rond de Frans-Duitse Oorlog</i>	657
9.4.2 <i>Jenny Merkus, de Hollandse Jeanne d’Arc</i>	661
9.4.3 <i>Evangelisten en arbeiders</i>	667
9.4.4 <i>De Brightonbeweging</i>	671
 Conclusie	 686
 Lijst van gebruikte afkortingen	 700
 Geraadpleegde bronnen en literatuur	 703
<i>Bronnen in bibliotheken en archieven</i>	703
<i>Periodieken</i>	721
<i>Naslagwerken</i>	724
<i>Literatuur</i>	726
<i>Websites</i>	803

Portret van Hendrik Hentzepeter (1781-1845), eindtijdpublicist en portier van het Mauritshuis; door Philip Corbet (1830). (Collectie Teylers Museum KS 208).

Inleiding

“Maar er is een God in den hemel, Die verborgenheden openbaart, Die heeft den Koning Nebukadnézar bekend gemaakt, wat er geschieden zal in het laatste der dagen” (Dan. 2:28).¹

De eindtijdverwachting rond 1800

In 1983 publiceerde de historicus Anne Doedens een beschouwing over het dagboek van de Achterhoekse boer Derk Jan te Winkel (1795-1856). Daarin schetste hij Te Winkel niet alleen als publieke figuur (pragmatisch ondernemer, catechiseermeester en lid van de plaatselijke afdeling van het Nut), maar besteedde ook aandacht aan de ‘binnenkant’ van diens bestaan: een snel geëmotioneerd man, bezorgd om het wereldgebeuren, regelmatig verwikkeld in burenruzies en echtelijke twisten. Een belevingswereld kortom die heden ten dage nog heel wel invoelbaar is, ware het niet dat Doedens in het dagboek ook opmerkingen tegenkwam die hij niet goed kon plaatsen en daarom omschreef als “religieus-mystiek”, opmerkingen namelijk over een nu toch spoedig te verwachten “*algemene vrede over de geheele aarde*”.²

Toch waren dergelijke verwachtingen in de vroege negentiende eeuw zeker niet uitzonderlijk. De term ‘algemeene vrede over de geheele aarde’ was de toen gangbare omschrijving van het in de Openbaring van Johannes aangekondigde gelukzalige Millennium, een duizendjarige bloeitijd die geïnaugureerd zou worden door een crisis, de Tijd der Verdrukking (niet toevallig noteerde Te Winkel genoemde observaties kort na het uitbreken van de Belgische Opstand) en die ook weer zou worden afgesloten met een crisis, het Laatste Oordeel en het einde der tijden. Een pessimistisch toekomstbeeld? Nee, want daarachter gloorde reeds het ultieme heil: uit de as van de laatste wereldbrand zouden een volmaakte Nieuwe Hemel en een Nieuwe Aarde verrijzen, het woongebied van een nieuwe, onsterfelijk geworden mens. Een toekomstverwachting, die door de merkwaardige combinatie van onheilsvisioen en heilsverwachting wellicht vreemd voorkomt, maar die in de eerste helft van de negentiende eeuw een breed draagvlak kende. Niettemin is daar in de vaderlandse historiografie betrekkelijk weinig over terug te vinden.

Op die lacune stuitte ik namelijk zelf, toen ik midden jaren tachtig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag tegen de brochures aanliep van een zekere Hendrik Hentzepeter, die tussen 1819 en 1842 een twintigtal werkjes het licht deed zien met prikkelende titels als *De aanstaande wederkomst van onzen Heer onder eene vyfde monarchij* (1819) en *De teekenen der tijden met betrekking tot de nabijzijnde wederoprigting aller dingen* (1838). Pogingen te achterhalen in hoeverre Hentzepeter een eenling, dan wel een exponent van een stroming met enige maatschappelijke draagwijdte was geweest, liepen al snel vast op het ontbreken van voorstudies op dit terrein. Een gegeven dat in schril contrast bleek te staan met de overvloed aan buitenlandse studies naar het negentiende-eeuwse eindtijddenken. Daarin komt de vroege

---

¹ Dit citaat, evenals de hiernavolgende bijbelcitataten, is ontleend aan *Bijbel: dat is de ganse Heilige Schrift, bevattende al de canonieke boeken van het Oude en Nieuwe Testament (...)*, herdruk Amsterdam 1657, Houten 1997 (de Statenbijbel).

² A. Doedens, ‘Een welgestelde boer en ondernemer. Leven en werken in de Achterhoek in de eerste helft van de negentiende eeuw in de ogen van Derk-Jan te Winkel’, in: A. Doedens e.a. eds., *De strijd om het bestaan: bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1983) 89.

negentiende eeuw naar voren als een periode van eschatologische hoogconjunctuur, opgeroepen door de angst en onrust in de nasleep van de Franse Revolutie.

Voorals Angelsaksische historici hebben zich met een zekere gretigheid op dit onderzoeksveld gestort. In tal van studies hebben zij niet alleen de respectabele eschatologische publicisten (de theologen) maar ook de meer obscure volksprofeten en messiasfiguren aan de vergetelheid weten te ontrukken.³ Werden deze figuren voorheen opgevoerd als representanten van “the lunatic fringe”, in de nieuwe benadering werd de nadruk gelegd op hun normaliteit; sterker nog – eindtijddenken zou een “common denominator” in de Engelse cultuur van de vroege negentiende eeuw zijn geweest.⁴ Duitse historici concentreerden zich op de eschatologische aspecten van de laatachttiende-eeuwse piëtistische Opwekkingsbeweging en dan met name op Johann Heinrich Jung-Stilling (1740-1817). Deze literator en hoogleraar staathuishoudkunde had de verwachting uitgesproken dat het Duizendjarige Rijk in 1836 zou aanbreken, genoot internationale faam door zijn van heilsverwachting doordrenkte roman *Das Heimweh* (1794-1796), en was door zijn grote invloed op Tsaar Alexander I medeverantwoordelijk voor de eschatologische ondertoon in de oprichtingstekst van de Heilige Alliantie (1815). Wat Frankrijk betreft – ook de heilshistorische aspecten van het utopisch socialisme bleven niet onbelicht.⁵

Dat de Nederlandse situatie geheel afwijkend zou zijn geweest van het geschetste West-Europese patroon leek niet aannemelijk. Een nader literatuur- en bronnenonderzoek maakte al snel duidelijk dat Hentzepeter (werkzaam als portier in het Haagse Mauritshuis) zeker geen eenling was – talloze publicisten hadden zich in die periode aan het eschatologische front gewaagd. Volksschrijvers als Hentzepeter, maar ook theologen en intellectuele leken uit kringen van het Réveil. Geheel onopgemerkt was dit overigens niet gebleven. Met name de eschatologische bevoegenheid van Réveilmannen als Willem Bilderdijk (1756-1831) en Isaïc da Costa (1798-1860) is aan (kerk)historici niet ontgaan.⁶ Evenzo is er van kerkhistorische en godsdienssociologische kant belangstelling getoond voor negentiende-eeuwse sekten en

---

³ C. Garret, *Respectable folly: millenarians and the French Revolution in France and England*, Baltimore 1975; W.H. Oliver, *Prophets and millennialists: the uses of biblical prophecy in England from the 1790s to the 1840s*, Auckland 1978; J.F.C. Harrison, *The second coming: popular millenarianism, 1780-1850*, Londen 1979; J. Fruchtman jr., *The apocalyptic politics of Richard Price and Joseph Priestley: a study in late eighteenth-century English republican millennialism*, Philadelphia 1983.

⁴ Harrison, *Second coming*, 5; N. Rupke, ‘The apocalyptic denominator in English culture of the early nineteenth century’, in: M. Pollock ed., *Common denominators in art and science* (Aberdeen 1983) 30-41.

⁵ M. Geiger, *Aufklärung und Erweckung: Beiträge zur Erforschung Johann Heinrich Jung-Stillings und der Erweckungstheologie*, Bazel 1962; E. Staehelin ed., *Die Christentumsgesellschaft in der Zeit von der Erweckung bis zur Gegenwart: Texte aus Briefen, Protokollen und Publikationen*, Bazel 1974; H. Haumann, ‘Das Land des Friedens und des Heils. Russland zur Zeit Alexander I. als Utopie der Erweckungsbewegung am Oberrhein’, *Pietismus und Neuzeit* 18 (1992) 132-154; J.F.C. Harrison, *Robert Owen and the Owenites in Britain and America: the quest for the new moral world*, Londen 1969; H. Desroche, ‘Messianismes et utopies. Note sur les origines du Socialisme occidental’, *Archives de Sociologie des Religions* 8 (juli-december 1959) 31-46.

⁶ R.H. Kielman, ‘“Dan zal een vrolijkere toekomst hare gordijnen openschuiven”. Het blijmoedige doemdenken van een 19de-eeuwse Haagse portier’, *Jaarboek Die Haghe* (1987) 41-85; M. van Rhijn, ‘Jung Stilling en Nederland’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (NAKG)* 45 (1963) 208-234; P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil. Het ‘Deutsche Christentumsgesellschaft’ in Nederland, 1784-1833* (Amsterdam 1975) 104-109, 165-170; P.J. Maan, *Chiliasische en charismatische stromingen en de Clerezie in het begin van de 19de eeuw*, Amersfoort 1979; C.A. Tukker, *Het chiliasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981; A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd: onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie* (Barneveld 1985) 70-90; U. Gäbler, ‘Zum theologischen Gehalt von Isaac da Costas “Einreden wider den Zeitgeist”, 1823’, in: U. Gäbler en P. Schram eds., *Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts: Referat einer Tagung an der Freien Universität, Amsterdam 26.-29. März 1985* (Amsterdam 1986) 230-245.

profetische bewegingen – aan de Zwijndrechtse Nieuwlichters zijn zelfs twee dissertaties gewijd.⁷

Toch blijkt de wereld van geroepenen en godsgezanten nog maar zeer ten dele in kaart te zijn gebracht. Niet alleen bracht een verkennend archiefonderzoek aanvullend materiaal over reeds bekende groeperingen boven water – ook volstrekt vergeten, niettemin zeer kleurrijke en in hun tijd zeker geen onbekende profeten kwamen tijdens het onderzoek bovendrijven. Zoals de veeboer Enoch van Ammers (1793-1854), alias Michaël de Koning der Joden, met zijn apostelen opererend vanuit het Noord-Hollandse Beets. Of de koopman-uitvinder C.E. Siegers van de Würde (1776-1841), zelfbenoemd “Oprigter van den Gelukstaat”, die tussen 1822 en 1841 onvermoeibaar in de weer is geweest om mensen te enthousiasmeren voor zijn “Etablissements” van Landbouw, Handel en Industrie. Een organisatie die de grondslag moest worden voor het “Neerlands Edendal”, een land van melk en honing dat na de mondiale crisis uit de puinhopen zou verrijzen.⁸ Bovendien blijkt, naast de individuele messiasfiguur, ook de collectieve waan niet te hebben ontbroken: in de jaren dertig en veertig raakten ten minste drie dorpen in de ban van een apocalyptische psychose, een acute aanval van ondergangsvrees die de gemeenschap dagenlang – in een enkel geval zelfs maandenlang – in een verlamme greep wist te houden.⁹

Hoewel de belangstelling voor de negentiende-eeuwse eindtijdverwachting onmiskenbaar groeiende is, heeft deze hallucinerende wereld vol angstvisioenen en wensdromen nog steeds niet de aandacht gekregen die hij verdient.¹⁰ Sterker nog, in 1991 werd in een artikel over de Nederlandse respons op de Amerikaanse heiligingsbeweging geconcludeerd dat eind negentiende eeuw hier te lande “een apocalyptische bewogenheid nauwelijks aanwezig was”.¹¹ Dat beeld is aan revisie toe. Het is het vertrekpunt van deze studie.

Stand van het onderzoek: een beknopt overzicht

Eschatologie, letterlijk vertaald ‘de leer der laatste dingen’, verwijst naar een op profetische teksten gebaseerde verlossingsleer, gekenmerkt door de verwachting van een wereldeinde en een daaropvolgende paradijselijke wereld. Dergelijke verwachtingen zijn niet exclusief voor het christendom – ook de islam kent een krachtige eschatologische traditie – maar in deze studie zal de christelijke variant centraal staan.¹²

De christelijke eschatologie is gebaseerd op profetische passages in het Oude en Nieuwe Testament, in hoofdzaak de boeken Daniël en de Openbaring van Johannes, aangevuld met passages uit Jesaja, Jeremia, Ezechiël en enkele ‘kleinere’ profeten. Het cryptische taalgebruik en de inhoudelijke diversiteit van deze voorspellingen heeft geleid tot een zekere wildgroei aan

---

⁷ J. Loosjes, ‘Jan Mazereeuw en zijn secte’, *NAKG* 15 (1919) 25-48; G.P. Marang, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, Dordrecht 1909; J.W. Becker, *Het eeuwige heimwee: chiasme en sektarisme, een historisch-sociologische studie*, Alphen aan den Rijn 1976.

⁸ R.H. Kielman, Een vergeten profeet: Klaas Siegers en ‘den ophanden zijnde Gelukstaat’. Messianisme in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw (Scriptie Universiteit Leiden 1988).

⁹ In Westmaas (1833-1834), Dwingeloo (1836) en Bunschoten (1841-1842): zie hoofdstuk 7.

¹⁰ Zie bijv.: F.R.J. Knetsch, ‘Groen van Prinsterer over Bismarck’, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 (DNK)* 33 (november 1990) 110-128; J. Rosendaal, ‘Geloof en revolutie: de Nederlandse katholieken en het oecumenisch christen-radicalisme’, in: M. Monteiro, G. Rooyackers en J. Rosendaal eds., *De dynamiek van religie en cultuur: geschiedenis van het Nederlandse katholicisme* (Kampen 1993) 261-281; P.N. Holtrop, ‘Willem de Clercq en de andere chiliasten’, *DNK* 42 (juni 1995) 13-35; J. van Eijnatten, ‘Hollandse apocalyps: eindtijdlectuur en publieke vertogen in Nederland, 1740-1840’, in: S. Voolstra en J. Vree eds., *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (Zoetermeer 2000) 21-45.

¹¹ H. Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars en zondelozen. Reacties in de Nederlandse pers op Moody, Sankey en Pearsall Smith, 1874-1878’, *DNK* 34 (mei 1991) 40.

¹² *Theologische Realenzyklopaedie (TRE)* X, ed. G. Krause en G. Müller (Berlijn-New York 1982) s.v. ‘Eschatologie I’.

eschatologische stromingen en verklaringswijzen, die de eenduidigheid op terminologisch terrein niet ten goede is gekomen. Gangbare termen voor de verwachting van het Duizendjarige Rijk zijn chiliasme, millenarisme¹³ of millennialisme, terwijl die laatste term weer onderverdeeld kan worden in pre- en post-millennialisme. In het eerste geval wordt de wederkomst van Christus verwacht bij aanvang van het Duizendjarige Rijk, in het tweede geval pas bij de voltooiing van deze heilsorde, die naar verwachting niet plotseling, maar trapsgewijze zal ontstaan.¹⁴ Om die reden wordt het postmillennialisme ook wel ‘gematigd’ millennialisme genoemd,¹⁵ of kortweg millennialisme, ter onderscheiding van de premillennialistische variant, waarvoor dan de term millenarisme geprefereerd wordt.¹⁶ Behalve het pre- en post-millennialisme wordt tenslotte nog het a-millennialisme onderscheiden: een verwachting waarbij niet het Duizendjarige Rijk maar het wereldeinde centraal staat.¹⁷

Om de diverse categorieën goed uit elkaar te kunnen houden, en niet verstrikt te raken in de wirwar van voorvoegsels, wordt in deze studie uitgegaan van de begrippen **apocalyptiek** (de verwachting van het wereldeinde), **chiliasme** (de verwachting van een Duizendjarig Rijk na de wederkomst van Christus) en **millennialisme** (de verwachting van een zich trapsgewijs ontplooiend Godsrijk, uitmondend in de wederkomst van Christus).¹⁸ Voor een terminologisch onderscheid tussen chiliasme en millennialisme is mede gekozen op grond van het tijdeigen spraakgebruik – millennialisten distantieerden zich doorgaans nadrukkelijk van het *chiliasmus crassus* – een heilsverwachting die gebaseerd was op een letterlijke en materialistische interpretatie van het ‘Profetisch Woord’.¹⁹ Van **alarmisme** is sprake wanneer de grote omwenteling – wereldeinde, Duizendjarig Rijk of Godsrijk – op korte termijn wordt verwacht,²⁰ iets wat een doorslaggevende rol speelt in de geboortefase van eschatologische bewegingen. Bij die eschatologische bewegingen – apocalyptisch, chiliastisch dan wel millennialistisch van aard – kan nog het **christelijke messianisme** als aparte categorie onderscheiden worden: een religieuze beweging onder leiding van een profeet die de messiasrol voor zichzelf opeist, ofwel als wedergekomen Christus, ofwel als zijn plaatsvervanger.²¹

---

¹³ J. van den Berg, ‘Continuity within a changing context: Henry More’s millenarianism, seen against the background of the millenarian concepts of Joseph Mede’, *Pietismus und Neuzeit* 14 (1988) 185-202; D.S. Katz, ‘Millenarianism, the Jews, and biblical criticism in seventeenth-century England’, *Ibidem*, 166-184; J.F.C. Harrison, ‘Thomas Paine and millenarian radicalism’, in: I. Dyck ed., *Citizen of the world: essays on Thomas Paine* (New York 1988) 73-85.

¹⁴ Oliver, *Prophets and millennialists*, 19; J.A. de Jong, *As the waters cover the sea. Millennial expectations in the rise of the Anglo-American missions 1640-1810* (Kampen 1970) 228; J.W. Davidson, *The logic of millennial thought: eighteenth-century New England* (New Haven 1977) 28.

¹⁵ M. van Campen, *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw* (Zoetermeer 2006) 23.

¹⁶ E.L. Tuveson, *Redeemer Nation: the idea of America’s millennial role* (Chicago-Londen 1968) 34-35; Harrison, *Second coming*, 5-8, en Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 5.

¹⁷ S. Voolstra en J. Vree, ‘Woord vooraf’, in: Voolstra en Vree, *Protestants Nederland*, 10.

¹⁸ *TRE III* (Berlijn-New York 1978) s.v. ‘Apokalyptik’ (189); *TRE X* (Berlijn-New York 1982) s.v. ‘Eschatologie’, 255; H. Kippenberg, ‘Apokalyptik/Messianismus/Chiliasmus’, in: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe II*, ed. H. Cancik, B. Gladigow en M. Laubscher (Stuttgart 1990) 10.

¹⁹ J. van den Berg, ‘Joseph Mede and the Dutch millenarian Daniel van Laren’, in: M. Wilks ed., *Prophecy and eschatology* (Oxford 1994) 116.

²⁰ Geïnspireerd op “alarmistische eschatologie”: J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting: een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992) 94; Nederlands equivalent voor ‘Naherwartung’: *TRE X* (Berlijn-New York 1982) s.v. ‘Eschatologie’, 275-280, 300-302, 378.

²¹ Kippenberg, ‘Apokalyptik/Messianismus/Chiliasmus’, in: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe II*, 10-11.

De studie van eschatologie en eschatologische bewegingen is sinds de jaren vijftig in opkomst. Sociologen en cultureel-antropologen gingen hierbij voorop, met historici in hun kielzog. Aanvankelijk concentreerde men zich bij de theorievorming op het tot de verbeelding sprekende chiliasme, dat met name door marxistisch georiënteerde onderzoekers als een uiting van onvolgroeid, maar niettemin explosief revolutionair bewustzijn werd opgevat. De veronderstelling dat de aanhangers voornamelijk uit de lagere sociale geledingen afkomstig zouden zijn, werd echter al snel door de onderzoeksresultaten weerlegd. Leaders en aanhang stamden uit alle lagen van de bevolking, bewegingen bleken zowel restoratief als revolutionair van aard te kunnen zijn; militante bewegingen kwamen voor naast escapistische bewegingen die lijdelijk het ingrijpen door een bovennatuurlijke macht afwachtten. Voor iedere variant werden nieuwe namen bedacht, tot de begripsverwarring compleet was.²²

Bovendien bleek het eschatologische denken minder gevoelig voor de invloed van de Verlichting dan aanvankelijk was aangenomen – in de achttiende eeuw namen academici de bijbelse profetieën nog uiterst serieus, ook een vooraanstaand natuurwetenschapper als Isaac Newton (1643-1727). Tegen de verwachting in verdween het eindtijddenken na de Verlichting niet uit het collectieve bewustzijn, maar beleefde het in de tumultueuze periode na de Franse Revolutie in de westerse samenleving een krachtige opleving. En alweer, niet alleen ‘onverlichte’ lagere sociale geledingen, ook leden van de intellectuele elite raakten ervan in de ban.²³

Midden jaren zeventig maakte de sociaal-economische benadering plaats voor een meer historisch-antropologische invalshoek. De aandacht verschoof van chiliasme naar de eschatologische voorstellingswereld, die werd beschouwd als component van het wereldbeeld – het niveau van vanzelfsprekende noties dat aan expliciete voorstellingen en handelingspatronen ten grondslag ligt. Of men zich dat nu bewust was of niet: in een van christelijke voorstellingen doordrongen samenleving kleurden de bijbelse profetieën onwillekeurig de perceptie van heden en toekomst, ook in de eeuw der Verlichting.²⁴ Pas heel geleidelijk drong het besef door dat de paleontologische ontdekkingen van de achttiende eeuw op gespannen voet stonden met de bijbelse tijdschaal, die aanving met de schepping der wereld ca. 4000 v.C. Die opvattingen werden eind achttiende eeuw wel geventileerd, maar de conservatieve cultuuromslag die zich in de nasleep van de Franse Revolutie voltrok, zorgde voor een krachtige herwaardering van de autoriteit van de bijbel bij het geletterde publiek. Wetenschappers die dat waagden te betwijfelen, liepen het risico van atheïsme en de verspreiding van maatschappijondermijnende ideeën te worden beschuldigd. Had niet Petrus zelf de gelovigen op het hart gedrukt: “En wij hebben het profetische woord, dat zeer vast is, en gij doet wel, dat gij daarop acht hebt?” (2 Petrus 1:19) Pas na 1850, toen biologie en geologie zich krachtig ontplooid hadden, toen de bijbelkritiek de autoriteit van de bijbel als bron voor wetenschap had ondermijnd, verloor het eschatologische perspectief zijn exclusieve geldigheid.²⁵

---

²² Becker, *Het eeuwige heimwee*, 17, 29-30; L.G. Jansma en P.G.G.M. Schulten, ‘Inleiding’, in: L.G. Jansma en P.G.G.M. Schulten eds., *Religieuze bewegingen* (Den Haag 1981) 3-11; M. Barkun, *Disaster and the millennium* (New Haven-Londen 1974) 5.

²³ N. Hampson, *The Enlightenment* (Harmondsworth 1976²) 219, 231; Garret, *Respectable folly*, 125-127; G.J. Whitrow, *Time in history: the evolution of our general awareness of time and temporal perspective* (Oxford-New York 1988) 130-131.

²⁴ H. Schwartz, ‘The end of the beginning: millenarian studies, 1969-1975’, *Religious Studies Review* 2 (1976) nr. 3, 1-15; L.I. Sweet, ‘Millennialism in America: recent studies’, *Theological Studies* 40 (1979) 510-531; W. Frijhoff, ‘Bij wijze van opening’, in: M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis: essays over leef- en beeldwereld* (Nijmegen 1985) 15.

²⁵ F.C. Haber, *The age of the world: Moses to Darwin* (Baltimore 1959); R.P.W. Visser, ‘De geologische wetenschappen in Nederland gedurende de 18de eeuw’, *Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw (DWAE)* 31 (juni 1976) 25-45; D. Knight, *The age of science: the scientific world-view in the nineteenth century* (Oxford-New York 1986) 189-191.

Een cultuurhistorische invalshoek

Wat betekende dat nu voor de perceptie van heden en toekomst vóór 1850? Om met dat laatste te beginnen: de gedachte dat de wereld eindig was, werd door de meerderheid van gelovige christenen niet ter discussie gesteld: ooit zouden het onvermijdelijke Laatste Oordeel en einde der tijden zich aandienen. Wanneer dat alles zich precies zou voltrekken, onthulden de profetieën niet, wel bevatten ze enkele aanwijzingen die een tipje van de sluier oplichtten.

Uitgaande van de bijbeltekst “dat één dag bij den Heere is als duizend jaren, en duizend jaren als één dag” (2 Petrus 3:8) werd verondersteld dat de in zeven dagen geschapen wereld na zeventuizend jaar ten onder zou gaan. Chiliasten en millennialisten meenden bovendien dat het zevende en laatste millennium, naar analogie van de rustdag aan het eind van de scheppingsweek, gereserveerd zou zijn voor een heilsorde die gekenmerkt werd door vrede en voorspoed. Talloze ‘gewijde chronologen’ hebben zich daarom ingespannen om de exacte scheppingsdatum te achterhalen. Een breed draagvlak kende de berekening van de theoloog James Ussher (1581-1656) die na grondige bestudering van de oudtestamentische geslachtslijsten op een scheppingsdatum van 4004 v.C. was uitgekomen.²⁶ Een andere belangrijke aanwijzing was te vinden in de Openbaring van Johannes, waarin gesproken wordt van een periode van zware geloofsvervolgung, die 1260 ‘dagen’ zou duren (Openb. 12:6). Uitgaande van het dag-jaarprincipe (de op Daniël 9:24 gebaseerde opvatting dat profetische dagen telden als jaren) zagen veel protestantse uitlegkundigen dat als een verwijzing naar de Paus, aan wiens heerschappij klaarblijkelijk na 1260 jaar een einde zou komen. Wie dergelijke discussies te ingewikkeld vond, kon zijn toevlucht nemen tot de ‘tekenen des tijds’: in de profetieën verwerkte aanwijzingen voor het begin van het einde; crisisverschijnselen als oorlog, ziekten, geloofsafval en de verschijning van de Antichrist.²⁷

Tegen die achtergrond krijgt de groeiende betekenis van de eindtijdverwachting rond 1800 meer reliëf. Volgens gangbare tijdrekenkundige opvattingen stond men aan de vooravond van het zevende millennium, het laatste millennium dat door chiliasten en millennialisten zo verwachtingsvol tegemoet werd gezien. Bovendien leken de dagen van het pausdom geteld. Hoewel er over het precieze tijdstip waarop de bisschop van Rome algeheel kerkvorst was geworden geen consensus bestond, was het duidelijk dat zijn positie als Paus rond het jaar 600 een zekere consolidatie had bereikt. Sommigen gingen ervan uit dat hij tot hoofd van de kerk was benoemd in 533 (door keizer Justinianus) en verwachtten zijn val in 1793, anderen meenden dat dit pas in 606 was gebeurd (door keizer Phocas) en voorzagen zijn vertrek in 1866. Daarnaast werd het alarmisme aangewakkerd door het uitbreken van de Franse Revolutie. In krap tien jaar werden een nieuw politiek stelsel, een nieuwe godsdienst en een nieuwe tijdrekening ingevoerd, gebeurtenissen zonder precedent die tijdgenoten associeerden met de in de tekenen der tijden voorspelde crisisverschijnselen. Toen Franse troepen in 1798 de Paus arresteerden, leek de conclusie onontkoombaar – het einde der tijden stond voor de deur.²⁸

Over de vraag hoe dat alles precies in zijn werk zou gaan liepen de meningen echter uiteen. Uitgesproken vormen van ondergangspessimisme kwamen voor, maar ook extatische uitingen van heilsverwachting. In *Prophets and millennialists: the uses of biblical prophecy in England from the 1790s to the 1840s* (1978) belichtte W.H. Oliver niet alleen hoe algemeen ver-

---

²⁶ G.P. Hartvelt, *Het gebinte van de tijd. Een historische studie over constructies van de geschiedenis, met name in de tijd der Reformatie* (Kampen 1977) 18-28; Whitrow, *Time in history*, 80-81, 130-131.

²⁷ L.E. Froom, *The prophetic faith of our Fathers: the historical development of prophetic interpretation III* (Washington D.C. 1946) 275-277, 724; S. Gilley, ‘Edward Irving: prophet of the Millennium’, in: J. Garnett en C. Matthew eds., *Revival and religion since 1700* (Londen-Rio Grande 1993) 106; tekenen des tijds: Mattheüs 24: 3-30.

²⁸ Froom, *Prophetic faith III*, 285-291; E.R. Sandeen, *The roots of fundamentalism: British and American millenarianism, 1800-1930* (Chicago-Londen 1970) 5-9, 22; A. Robinson, ‘Identifying the Beast: Samuel Horsley and the problem of Papal AntiChrist’, *Journal of Ecclesiastical History* 43 (1992) 593-595.

breid deze denkbeelden destijds waren, maar ook hoe reactionairen en revolutionairen, doemdenkers en heilsprofeeten, uitgaande van dezelfde profetische teksten, een zeer uiteenlopend beeld schetsten van de crisis waarmee men zich in de nasleep van de Franse Revolutie geconfronteerd zag, en van de nieuwe tijd die op punt van doorbreken stond. Hoewel allen zich lieten inspireren door de traditionele bijbels-eschatologische thema's was de invulling en toepassing daarvan zeer divers, samenhangend met de uiteenlopende "deepest fears and (...) highest hopes" die leefden in de verschillende sociale geledingen en subculturen.²⁹

Juist daarin schuilt mijns inziens de cultuurhistorische relevantie van dit onderwerp. Vertaald naar de Nederlandse context zou de studie van deze eschatologische denkwereld bruikbare informatie boven water kunnen brengen over het moderniseringsproces dat zich gedurende de negentiende eeuw in Nederland voltrok. Een dergelijke transitie is het resultaat van een complexe wisselwerking tussen de structurele en de mentale dimensie, waarvan niet op voorhand vaststaat welk domein daarbij de stuwende kracht is. Dat heeft te maken met de zingebondenheid van het menselijk handelen, waardoor individuen, afhankelijk van attitudes die samenhangen met hun specifieke belevingswereld en wereldbeeld, op veranderingsprocessen verschillend zullen reageren. Ligt in sommige perioden het primaat bij de structurele dimensie, wat inhoudt dat maatschappelijke veranderingen het wereldbeeld vooralsnog onberoerd laten – andere perioden worden juist gekenmerkt door een hectische dynamiek in het mentale domein. Voorheen in het wereldbeeld diepverankerde noties verliezen hun plausibiliteit, een mentaal heroriëntatieproces wordt in gang gezet dat een nieuw elan en een onstuitbare dadendrang ontketent, gericht op herstructurering van de samenleving.³⁰ Hoe de wisselwerking tussen structurele en mentale dimensie verloopt, wordt dus met name zichtbaar op het niveau van handelende individuen – in hun belevingswereld en attitudes, en in de verwachtingshorizon die de grens van het 'voorstelbare' markeert.³¹

Nu zijn bronnen waaruit men tijdsbeleving en toekomstverwachting zou kunnen destilleren doorgaans schaars en eenzijdig: bewaard gebleven brieven en dagboeken uit de periode vóór 1850 weerspiegelen vooral de belevingswereld van de sociale en intellectuele elite.³² Anders ligt dat bij de eschatologische *revival* in de vroege negentiende eeuw: drijvend op de golven van het alarmisme voelden namelijk niet alleen intellectuelen, maar ook 'kleine luyden' zich geroepen in actie te komen. Dat leidde tot een publicatiegolf van eschatologische tijdsbeschouwingen en toekomstprognoses, groeiende aandacht voor deze thema's in het publieke debat, en het opduiken van profeten en profetische bewegingen die de gevestigde orde de wacht aanzegden. Een verschijnsel dat – gezien de wisselwerking tussen mentale en sociale dimensie – gevolgen moet hebben gehad voor het verloop van het historisch proces.

Wat voor gevolgen kunnen dat zijn? Sommige onderzoekers benadrukken het status quo ondersteunende effect van eschatologische denkbeelden: door het impliciet hoopgevende

---

²⁹Oliver, *Prophets and millennialists*, 41.

³⁰ W. Frijhoff, 'Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling', *De Negentiende Eeuw (DNE)* 11 (1987) 79-94; H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen* (Leiden 1983⁸) 4-10; H.E.S. Woldring, 'Ethos als intermedium tussen denken en handelen', in: W.A. Arts e.a. eds., *Tempora mutantur. Over maatschappelijke verandering en ontwikkeling in het sociale denken* (Baarn 1992) 156-164; J.Z. Smith, 'The influence of symbols on social change', in: Idem, *Map is not territory: studies in the history of religions* (Leiden 1978) 129-146.

³¹P.E.J. Buiks, 'Sociologie van de kennis - kennisociologie', in: L. Rademaker ed., *Toegepaste sociologie II* (Utrecht-Antwerpen 1981) 78-79; W. Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (TvSG)* 10 (1984) 406-409; 425-427; Idem, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984) 32; J. Verrips, *En boven de polder de hemel: een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971* (Amsterdam 1977) 232.

³²M. van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?', *Theoretische Geschiedenis (ThG)* 18 (1991) 8; A. Baggerman en R. Dekker, "'De gevaarlijkste van alle bronnen". Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 17.

toekomstperspectief worden onlustgevoelens geneutraliseerd en onschadelijk gemaakt ('onze tijd komt nog wel').³³ De functie ervan kan niettemin ook tegenovergesteld zijn: de overtuiging dat de bestaande orde op punt van verdwijnen staat, kan crisisgevoelens zodanig versterken dat het hoopvolle perspectief er volledig door overschaduwd wordt en het ondergangsvisionen zo acuut, dat normale handelingspatronen verlamd raken en mensen in de ban raken van een apocalyptische psychose – iets dergelijks deed zich in 1774 in Friesland voor.³⁴ Naast die verlamdende werking kan er van de eschatologische mythen ook een zeer activerend effect uitgaan, doordat het ontevredenheid motiveert om – anticiperend op een onafwendbaar naderbij komende hoopvolle toekomst – vast in actie te komen: succes is immers verzekerd. Die rol hebben alarmistische noties in de negentiende eeuw onmiskenbaar gespeeld bij zendingsgenootschappen, utopisch-socialistische stromingen en de vredesbeweging.³⁵

Wat het effect ervan ook is – verlamdend, neutraliserend of katalyserend – het kan niet herleid worden tot die ideeën zelf, maar moet te maken hebben met de receptie ervan, met de mentale habitus van de cultuur of subcultuur waarin eschatologie actueel wordt. Vandaar dat niet alleen eschatologische ideeën, maar ook de daaruit voortvloeiende activiteiten, bruikbare informatie oplevert over de verwachtingshorizon en het dynamische potentieel van het Noord-Nederlandse leefklimaat in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een cruciaal tijdvak – naar het oordeel van de begripshistoricus Reinhart Koselleck (1923-2006) zelfs de scharnierperiode (de *Sattelzeit*) tussen ancien régime en moderne tijd.

Volgens Koselleck heeft zich tussen 1750 en 1850 op het vlak van tijdsperspectief en verwachtingshorizon een ingrijpende omwenteling voltrokken, waarbij het statische bijbelse toekomstperspectief – uitgaand van een eindige tijd – geleidelijk plaatsmaakte voor een ontwikkelingsperspectief zonder eindpunt, voor een open in plaats van een gesloten toekomstperspectief. Niet alleen de opkomst van de natuurwetenschap was daar debet aan – het vooruitgangdenken werd ook gevoed door het besef dat er maatschappelijke veranderingsprocessen aan de gang waren die het gezicht van de samenleving onherkenbaar zouden veranderen. Parallel aan de groeiende notie van de maakbaarheid van de sociale werkelijkheid ontstond zo een toekomstbeeld waarvan de invulling niet op voorhand was gegeven, maar grotendeels in handen van mensen zelf lag. Niet langer oriënteerde men zich bij de voorstelling van de toekomst op de autoriteit van de bijbel of op de ervaring van het verleden: de verwachtingshorizon maakte zich los van de ervaringswerkelijkheid. De betekenis daarvan kan moeilijk overschat worden – van dat verhoogde verwachtingsniveau ging een zeer stuwend en dynamiserend effect uit. Niet voor niets was de eerste helft van de negentiende eeuw de bloeitijd van het utopisme; losgebroken uit de kluisters van het bijbelse tijds- en toekomstperspectief leek niets meer onmogelijk.³⁶

Het moge duidelijk zijn: wie onderzoek doet naar eschatologische ideeën en bewegingen in de eerste helft van de negentiende eeuw kan niet om de Koselleck-these heen.

---

³³ E.P. Thompson, *The making of the English working class* (Harmondsworth 1970³) 411-440; Davidson, *Logic of millennial thought*, 257-258.

³⁴ H. Desroche, *The sociology of hope* (Londen 1979) 21-22; Ph.H. Breuker, 'Acht maaie 1774: panyak en Ferljochting', *De Vrije Fries* 64 (1984) 26-46; E. de Haan, "'Ligtgeloovigheid' en 'verschijnzelen in de lugt': aspecten van wetenschap, religie en het publiek bij de planetenvrees van 1774 in Friesland', *DWAE* 44 (2012) 3-27.

³⁵ J.H. Moorhead, 'Between Progress and Apocalypse: a reassessment of Millennialism in American religious thought, 1800-1880', *Journal of American History* 71 (1984-1985) 524-542; Desroche, *Sociology of hope*, 21, 66-67; A. Tyrrel, 'Making the millennium: the mid-nineteenth century peace movement', *The Historical Journal* 20 (1978) 75-95.

³⁶ R. Koselleck, *Vergangene Zukunft; zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt 1979) 19-42, 63-64, 88-89, 265-266, 363-374; *Geschichtliche Grundbegriffe* II, ed. O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (Stuttgart 1975) s.v. 'Fortschritt' en 'Geschichte'; R. Valkhoff, 'De rol van het moderne historische bewustzijn in de praktische politiek', *ThG* 20 (1993) 20-39.

Zijn theorie is zonder meer aantrekkelijk, heeft het begripshistorisch onderzoek een krachtige impuls gegeven en is bovendien gebaseerd op overstelpend bronnenmateriaal. Niettemin zijn er ook kanttekeningen te maken. Zo concentreerde Koselleck zich eenzijdig op het niveau van de expliciete ideeën en voorstellingen, en met name op wat leefde in kringen van de intellectuele voorhoede.³⁷ Eschatologie en vooruitgangsgeloof werden daarbij vooral als tegenstellingen belicht.³⁸ Daarentegen was in de *Geschichtliche Grundbegriffe* – een door Koselleck in samenwerking met andere auteurs geredigeerde historische lexicon – meer oog voor de weerbarstigheid van de impliciete voorstellingswereld, en werd in specifieke varianten van christelijke heilsverwachting een schakel naar een toekomstgericht modern verwachtingspatroon gezien.³⁹

Het is met name die laatste benadering die bruikbare aanknopingspunten lijkt te bieden voor een cultuurhistorische studie naar eschatologie, tijdsbeleving en toekomstverwachting in Nederland aan de vooravond van de moderne tijd. Was er sprake van een open dan wel gesloten tijdsperspectief? Stond het bijbelse standaardbetooog onder druk, vertoonden de diverse eschatologische heilsperspectieven dynamische, toekomstgerichte tendensen; hadden creatieve, naar het utopische neigende elementen hun intrede hadden gedaan? Aspecten kortom die antwoord kunnen geven op de vraag of Nederland op het vlak van mentale modernisering in de pas liep met de ons omringende landen, op afstand volgde, of wellicht een geheel eigen koers ging.⁴⁰

Samenvattend:

- Eschatologie vormde tot ver in de negentiende eeuw een component van het wereldbeeld en speelde dientengevolge een sturende rol bij de perceptie van heden en toekomst.
- In brede kring gangbare eschatologische noties – gewijde tijdrekenkunde, tekenen des tijds – werden actief zodra actuele gebeurtenissen een ‘buitengewoon’ karakter aannamen. Een ontwikkeling naar acute eindtijdverwachting (alarmisme) behoorde dan tot de mogelijkheden.
- Alarmisme gaat niet alleen gepaard met verhoogd crisisbesef, tegelijkertijd wordt de aan eschatologie inherente heilsverwachting geactiveerd en manifest. De concrete invulling ervan en de invloed op handelingspatronen blijkt in de praktijk echter zeer tijd- en milieugebonden en wordt mede bepaald door de verwachtingshorizon van de specifieke leefwereld waarin het actief wordt.
- In de loop van de negentiende eeuw verloor het eschatologische toekomstbeeld aan draagvlak en maakte geleidelijk aan plaats voor een seculier, open ontwikkelingsperspectief.

Probleemstelling, bronnen, opzet

De boven beschreven cultuurhistorische benadering, waarin eschatologie en eschatologische bewegingen primair in verband worden gebracht met wereldbeeld, eigentijdse perceptie en verwachtingshorizon, is als invalshoek gekozen voor *In het laatste der dagen*.

³⁷ M. Richter, ‘Begriffsgeschichte in theory and practice: reconstructing the history of political concepts and languages’, in: W. Melching en W. Velema eds., *Main trends in cultural history: ten essays* (Amsterdam-Atlanta 1994) 121-149; P. den Boer, ‘Duitse begripsgeschiedenis en onderzoek naar Nederlandse woorden: een kritiek en een project’, *ThG* 23 (1996) 290-302.

³⁸ R. Koselleck, ‘“Neuzeit”; zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe’, in: R. Koselleck ed., *Studien zum Beginn der modernen Welt* (Stuttgart 1977) 275; Idem, *Vergangene Zukunft*, 361; Idem, ‘“Fortschritt” und “Niedergang”; Nachtrag zur Geschichte zweier Begriffe’, in: R. Koselleck en P. Widmer eds., *Niedergang: Studien zu einem geschichtlichen Thema* (Stuttgart 1980) 218.

³⁹ *Geschichtliche Grundbegriffe* II, 367-371, 409 (‘Fortschritt’), 684-685 (‘Geschichte’).

⁴⁰ F. Boterman, ‘De negentiende eeuw tussen eb en vloed’, *ThG* 23 (1996) 387-388.

Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790- 1880). Het onderzoek heeft zich beperkt tot de Noordelijke Nederlanden – het huidige België dat in de jaren 1815-1830 korte tijd deel uitmaakte van het Koninkrijk der Nederlanden wordt buiten beschouwing gelaten.⁴¹

De hoofdtitel *In het laatste der dagen* (ontleend aan Dan. 2:28) verwijst naar het primaire object van onderzoek: de bijbelse eschatologie. Daarvan uitgesloten zijn stromingen als utopisme en cultuurpessimisme, die oppervlakkig gezien overeenkomst vertonen met het eschatologische denken, maar er bij een nadere analyse slechts een enkel kenmerk mee gemeen hebben. Zo kan utopisme omschreven worden als ‘heilsverwachting zonder onheilsvisioen’, en cultuurpessimisme als ‘onheilsvisioen zonder heilsverwachting’. Voor beide stromingen geldt dan ook dat de bijbel als inspiratiebron slechts een secundaire rol speelde.

Centraal in het onderzoek zal staan de vraag naar de *reikwijdte*, het *karakter* en de *betekenis* van eschatologische ideeën en bewegingen in de Nederlandse samenleving tussen 1790 en 1880. Een vraagstelling die in het verlengde ligt van de doelstelling van het onderzoek: het in kaart brengen van een onderbelicht facet uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de negentiende eeuw: de wisselwerking tussen eschatologische voorstellingen, eigentijdse perceptie en toekomstverwachting in een samenleving op de drempel van de moderne tijd.

Bij de keuze van het bronnenmateriaal is, gezien de cultuurhistorische invalshoek, uitgegaan van de wenselijkheid van een zo breed mogelijke benadering, waarin zowel het macro- als het microniveau tot hun recht komen. Om zicht te kunnen krijgen op de veelvormigheid van de negentiende-eeuwse eschatologische denkwereld, zal behalve aan de ‘respectabele’ profetisch-exegetische geschriften van theologen, ook aandacht besteed worden aan de (op een breder publiek gerichte) boekwerken, brochures en pamfletten van eschatologische leken-publicisten. Bovendien zal niet alleen ‘het woord’ maar ook de ‘daad bij het woord’ belicht worden. In dat kader zal gekeken worden naar religieuze stromingen en organisaties die mede door eschatologische motieven gedreven werden (o.a. Verlicht Piëtisme, zending, Réveil en Afscheiding), terwijl ruime aandacht besteed zal worden aan de stromingen die geheel in het teken stonden van een alarmistische verwachting: de eschatologische en messianistische bewegingen. Waar mogelijk zal gebruik gemaakt worden van egodocumenten, om de wisselwerking tussen eschatologische voorstellingswereld en individuele ervaringswerkelijkheid zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen.

Om het macroniveau niet uit het oog te verliezen – de maatschappelijke reikwijdte en betekenis van dit soort ideeën en bewegingen – zal de receptie van eschatologie in kaart worden gebracht. Recensies en artikelen in eigentijdse opiniebladen als *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *Algemeen Letterlievend Maandschrift* zijn echter niet alleen belangrijke graadmeters voor de vanzelfsprekendheid van eschatologische noties, maar weerspiegelen ook de eigentijdse preoccupaties. Publieke discussies over bijvoorbeeld de ouderdom van de aarde, de autoriteit van de bijbel, het hiernamaals, en de plausibiliteit van een wereldeinde zijn belangrijke indicatoren voor het mentale draagvlak van eschatologie. Veelzeggend in dat kader is ook de reactie van de overheid op alarmistische verschijnselen: werden dergelijke publicaties en bewegingen als een bedreiging voor de openbare orde opgevat, of zag men een en ander als volstrekt ongevaarlijk door de vingers en greep men hoogstens in als een op hol geslagen profeet tegen zichzelf in bescherming diende te worden genomen?

Wat betreft de opzet van het boek: gekozen is voor een in hoofdzaak chronologische opbouw, waarbij per hoofdstuk telkens een qua tijdsbeleving afgeronde periode centraal zal staan. De globale afbakening in de tijd – 1790 tot 1880 – verwijst naar het object van onderzoek:

---

⁴¹ Zie voor België: B. van der Hertem, *Het begin van het einde. Eschatologische interpretaties van de Franse Revolutie*, Licentiaatsverhandeling Universiteit Leuven 1989; Idem, ‘De Franse Revolutie: een satanisch complot aan de vooravond van het einde van de wereld’, *DWAE* 28 (1996) 7-16.

de post-revolutionaire eschatologische hausse. Het was de *Polarerlebnis* van de Franse Revolutie die tot deze eschatologische uitbarsting aanleiding gaf; het was de verwerking van deze aardschok en zijn naschokken, die de eschatologische conjunctuur verder bepaalde. Niet toevallig valt de indeling in tijdperken dan ook grotendeels samen met breuken op het politiek-structurele vlak, met doorbraken in de krachtmeting tussen revolutie en contrarevolutie in Europa. Aldus zijn de volgende perioden te onderscheiden:

1750-1790	tijds- en toekomstbeleving in de Late Republiek
1790-1815:	het schokeffect van de Franse Revolutie
1815-1830:	een wankele restauratie
1830-1850:	naschokken: de Europese revoluties
1850-1880:	vergruizing van het bijbelse wereldbeeld

Die chronologische opbouw geldt in mindere mate voor het eerste hoofdstuk, waarin dieper zal worden ingegaan op wereldbeeld als cultuurhistorisch begrip, op de bijbel als pijler van de christelijke werkelijkheidsperceptie, op de belangrijkste eschatologische heilsperspectieven en profetieën die in deze studie een sleutelrol zullen vervullen. Daarna wordt de lezer meegevoerd op de getijdestroom van het alarmisme. Gekozen is voor alarmisme als leidmotief, omdat in de acute eindtijdverwachting de wisselwerking tussen tijdsbeleving en eschatologische noties, en de mate waarin dit handelingspatronen beïnvloedde, het meest pregnant naar voren komt.

Per periode zal eerst het mentale draagvlak voor eschatologische ideeën in kaart gebracht worden: de vitaliteit van de bijbelse voorstellingswereld, afgemeten aan ontwikkelingen op het gebied van hermeneutiek, geschiedopvattingen en natuurwetenschap. Vervolgens zal de eschatologische duiding van de eigen tijd centraal staan, het crisisbesef en het heilsperspectief dat eruit voortvloeide, het al dan niet acute karakter ervan, de effecten daarvan op het handelen. Het slot van ieder hoofdstuk is gereserveerd voor het alarmisme *pur sang*: de onheilsprofeten, de messiasfiguren, de aanhang die zij wisten te verwerven.

Een concluderend slothoofdstuk zal het boek besluiten. Wat heeft het onderzoek naar reikwijdte, karakter en betekenis van eschatologische ideeën en bewegingen in het negentiende-eeuwse Nederland concreet opgeleverd? Welk reliëf krijgen deze bevindingen wanneer ze in een vergelijkend perspectief geplaatst worden? Welke tendensen hebben in het eschatologische denkpatroon gedomineerd: het pessimistische onheilsvisioen of een optimistische heilsverwachting? Vertoonde de eschatologische duiding van de eigen tijd een vergelijkbare variatie in verschijningsvormen als bijvoorbeeld in Engeland het geval was, of waren bepaalde varianten opvallend afwezig? En kunnen op basis daarvan conclusies getrokken worden over de verwachtingshorizon en de relatieve moderniteit van Nederland in de vroege negentiende eeuw?

Een laatste opmerking tenslotte over de globale afbakening in de tijd. Verwijst het beginpunt 1790 nadrukkelijk naar de Franse Revolutie als katalysator van de negentiende-eeuwse eschatologische hausse – het eindpunt 1880 oogt aanzienlijk willekeuriger. Gekozen is echter voor dat jaar, omdat rond die tijd de laatste alarmistische golf was weggeëbd. Een alarmistische piek ontstaan rond het profetisch zo belangrijke jaar 1866: 1260 jaar na 606, het jaar dat de paus zich ‘universeel bisschop’ ging noemen en daarom van oudsher door diverse uitlegkundigen aangewezen als ‘sterfjaar’ van de pauselijke hiërarchie c.q. geboortjaar van het Duizendjarige Rijk.⁴² Na deze laatste grote opleving verdween de bijbelse eschatologie uit de

---

⁴² Fromm, *Prophetic faith* III, 217-219, 238, 338-341, 429-432, 533- 536, 716-722.

hoofdstroom van het Europese denken, machteloos tegenover de onstuitbare opmars van het natuurwetenschappelijke wereldbeeld. Onderdak vond het eindtijddenken in de wereld van het orthodoxe christendom en de heterodoxe cultbewegingen, waar het van tijd tot tijd voedsel zou geven aan alarmistische onrust. In kleine kring wel te verstaan, want de jaren dat revolutiegeruchten uit Frankrijk leidden tot eschatologische commotie op grote schaal, tot publicatiegolven van brochures waarin driftig werd gespeculeerd op het blazen van ‘de laatste bazuin’, geschriften die bovendien door de opiniepers braaf werden gerecenseerd – die jaren behoorden definitief tot het verleden.